

Səbinə Əliyeva
ADU

SİNQAQMATİKADA FONEM BİRLƏŞMƏLƏRİNİN TƏHLİLİ

Açar sözlər: fonematik təhlil, fonem inventarı, sinqaqtmatika, paradigmatika, qarşılaşma, fonotaktika

Keywords: phonemic analysis, phonemic inventory, syntagmatic, paradigmatic, contraposition, fonotactics

Ключевые слова: фонематический анализ, фонемный инвентарь, синтагматика, парадигматика, сопоставление, фонотактика

Sonorluq və əzələ gərginliyi nəzəriyyələrini təsvir edən Y.S.Maslov qeyd edir ki, “Beləliklə, danışığın heca strukturu səsliliyin artıb-azalması ilə paralel baş verən əzələ gərginliyinin artması və zəifləməsi anlarının bir-birini əvəzləməsinə əsaslanır. Bununla da heca dilin səs materiyasının təşkili ilə bağlı mühüm funksiyanı yerinə yetirir [1, s.67-68].

R.K.Potapova qeyd edir ki, “Dil və nitqdə heca kimi vahidin fəaliyyət göstərməsi, linqvistlər, akustiklər və digər sahələrin mütəxəssislərini bu (heca) fenomenin təbiətini müəyyən etmək, bu və ya digər dilin heca inventarının tam təsvirini vermək, hecalanma meyarlarını təyin etmək və s. cəhdlərə təşviq etmiş oldu. Xüsusi ədəbiyyatda hecanın sərhəddi və hecalanmanın prinsipləri məsələsi heca əmələ gətirmə problemi ilə əlaqəli nəzərdən keçirilir” [2, s.10].

Hecanın “fonotaktika, persepsiya (dərkətmə) və akustika baxımından müxtəlif cür təsvir edilməsinin” [3, s.8] mümkünlüyünü qeyd edən R.K.Potapovanın qənaətinə görə, “heca polifunksional xarakterli olduğundan nitq-dil hierarxiyasının əsasını təşkil edir və nitqin yaranmasının və qavranılmasının spesifik minimal vahididir [3, s.6-7]. Buna görə də bu və ya digər dildə heca strukturlarının öyrənilməsindən danışanların dil şüuruna müraciət etmək, habelə dilin təbii daşıyıcılarının nöqtəyi-nəzərindən kommunikasiya prosesində informativ əlamətlərin aşkar edilməsinə diqqət yetirmək lazımdır.

F.Y.Veysəllinin qeydlərinə görə, “Müasir dilçilikdə distributiv adlandırılan kombinator təhlil həm də fonoloji tipologiyalar üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki hər bir dildə kombinasiyalar həmin dilə xas olan müəyyən qanunauyğunluqlara tabedir” [4, s.100]. “Sinqaqtmatikada fonemlərin düzümündə müəyyən qanunauyğunluqlar həm samit+sait, həm də sait+samit ardıcılığında özünü büruzə verir. Bu sahədə german dillərinə xas olan ən ümumi əlamət fonemlərin bir heca əmələ gətirərək tələffüz vahidi kimi çıxış edə bilməsidir. Heca fonemlərin realizasiyası üçün ən münasib fonetik sahədir. Hecaya yığcam şəkildə tərif versək, ona prosodik vasitələrin köməyi ilə sait+samit və ya əksinə növbələşməsi kimi yanaşmaq olar” [5, s.255]. Müəllif hecanı dilin seqment və superseqment vahidlərinin daşıyıcısı keyfiyyətində təqdim etməklə yanaşı, onun aparıcı komponentinə də öz münasibətini bildirir: “sait+samit və ya əksinə düzümündə hecanın özəyini, nüvəsini əksər hallarda sait fonemlər təşkil edir”.

A.Axundova görə, “heca tələffüz zamanı sözü və ya söz formasının asanlıqla ayrılan hissələridir” [6, s.246]. A.Axundov digər bir əsərində bununla bağlı öz fikrini belə ifadə edir: “Danışıq zamanı biz, adətən, sözlərin səs cildinə kəmiyyət cəhətdən fikir vermirik. Buna görə də bu və ya digər dilin nümayəndəsindən onun danışdığı dildə hansı səsin çox olduğunu soruşduqda o, çətin ki, öz ana dilinin səslərinin kəmiyyəti haqqında bir söz deyə bilər. Halbuki bu və ya digər dildəki səslərin kəmiyyət nöqtəyi-nəzərindən izahı həmin dilin səciyyəsi, xüsusən fonetik quruluşu haqqında tam fikir yaradılmasında çox mühüm əhəmiyyətə malikdir” [6, s.203]. Həmin sətirlərin davamında oxuyuruq “... bir dilin fonemlərini statistik cəhətdən təhlil etmədən həmin dilin fonem tərkibi, fonemlər sistemi haqqındakı təhlilini tam hesab etmək olmaz” .

Azərbaycanlı dilçi-alim A.Ə.Həsənov öz tədqiqatında hecanı “komponentləri arasındakı maksimum sıx əlaqə olan ən kiçik tələffüz vahidi” kimi müəyyən edir [7, s.64]. A.Ə.Həsənov özünün digər əsərində də iyirmi beş mümkün heca modelindən yalnız iyirmi birinə müasir rus dilinin materiallarında rast gəldiyindən bəhs edir. Yerdə qalan nəzəri cəhətdən mümkün dörd heca tipinin - VCCCC, CCCVCCC, CCCCVC, CCCCVC, CCCCVC həcmcə daha uzun və tələffüz baxımından ağır olması səbəbindən onların danışq zəncirində reallaşmadığını əsaslandırmağa çalışır [8, s.189].

V.B.Kaseviç hecanın mahiyyətini izah edərkən ona qismən fərqli yanaşır. Dil vahidlərini dilin paradiqmatikasına (sistemə) aid olan inventar (fonem) və sintaqmatikaya aid olanlara – sxemlərə və qeyri-inventarların yaranma tiplərinə, abstrakt şəkildə qaydaları əks etdirənləri, məsələn, hecanı sintaqmatikaya aid edir. Qaydaların reallığı ayrı-ayrı dillərdə hecalara üzvlənmə qanunauyğunluqlarının üst-üstə düşməməsilə öz təsdiqini tapır. Hecanın funksiyalarını və heca ilə əlaqədə olan koartikulyasiyanı araşdıran V.B.Kaseviç qeyd edir ki, “koartikulyasiya hadisəsi fonemlərin danışq zəncirində qarşılıqlı təsirə malik olmaları ilə bağlıdır. Koartikulyasiya anlayışı fonemlərin qarşılıqlı fonetik təsirini tələb edir... çünki koartikulyasiyanın effekti qeyri-müəyyən fonem ardıcılıqlarını əhatə edə bilməz. Bəzi alimlər hecanın məhz belə vahid olduğunu iddia edirlər” [9, s. 102]. Lakin qeyd edək ki, son illərdə aparılan eksperimental-fonetik tədqiqatlar göstərir ki, koartikulyasiya ənənəvi heca sahəsi ilə məhdudlaşmır və daha uzun fonoloji zəncirləri əhatə edə bilər.

T.L.Çubrikova fonotaktikaya xüsusi tədqiqat həsr etmişdir. O yazır ki, dilin fonoloji təsviri əsas iki aspekti əks etdirir: fonemlər sisteminin təsviri və dilin quruluşunun təsviri. Dilin fonoloji təsviri təkcə fonemlərin uyğun qaydaları ilə məhdudlaşmamalıdır, ayrı-ayrı fonoloji vahidlərin tətbiqinin intensivliyini araşdırmaq lazımdır: 1) fonemlər sistemində; 2) sözü və söz birləşmələrinin qurulmasında; 3) nitq axınında. Söz strukturunda fonoloji vahidlərin araşdırılması zərurəti fonologiyanın yeni sahəsinin, aspektinin yaranmasına əsas verdi. Söhbət “fonotaktika” terminindən gedir. Bu termin fonologiyanın daha inkişaf edən mərhələsini əhatə edir. Fonologiyanın bu yeni aspekti, sahəsi fonemlərin sintaqmatik əlaqələrinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. “Fonotaktika” termini ilk dəfə Stokrel tərəfindən irəli sürülmüşdür [10, s. 6].

Rus dilçisi Q.M.Boqomazovun qənaətinə görə, sözün seqment təşkilində iki məqamı: bir tərəfdən, danışıqın ümumi fizioloji xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunan universal meyilləri, digər tərəfdən, bu universal meyillərin hər bir dildə onun morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq konkret şəkildə reallaşmasını qeyd etmək lazımdır [11, s.147]. Müəllifin digər bir qeydinə görə, “sözün seqment təşkili onun morfoloji quruluşu ilə sıx bağlıdır. Dildə sözün kökə bərabər olma ehtimalı artdıqca, sözün yüksələn-enən səslilik modeli istiqamətində qurulma meyili özünü daha aşkar şəkildə göstərir”. Q.M.Boqomazovun fikrincə, rus dilində prefiks və suffikslərin inkişafının zənginliyi qeyd olunan meyilin təzahürünü xeyli zəiflədir [11, s.149]. Fonotaktikanı danışıq zəncirində hecaların yaranması haqqında elm kimi səciyyələndirən T.İ.Şevçenkoya görə, “heca fonoloji vahid kimi dil strukturunun imkan verdiyi saitın samitlərlə birləşdiyi minimal qrupu təmsil edir”. Müəllifin ümumi qənaətinə görə, “açıq heca (C+V) bütün dillər üçün əsas heca strukturudur” [12, s.99].

Dilin fonoloji sistemi fonem tərkibinin və fonemlərin birləşməsindən yaranan fonotaktik strukturun təsviri kimi iki vacib aspekti özündə birləşdirir. Əlavə edək ki, dilin fonoloji sisteminin təsvirində yalnız fonem inventarının təyin edilməsilə kifayətlənən tədqiqat işləri nəzəri baxımdan qənaətbəxş hesab edilə bilməz. Fonoloji təsvirin mükəmməlliyi fonoloji vahidlərin (fonemlə) sistemdə, onların söz və söz birləşmələrinin yaranmasında rolundan və danışıq aktında reallaşma xüsusiyyətlərinin öyrənilməsindən asılıdır.

Paradiqmatik planda dil vahidlərinin qarşılaşması eyni differensial əlamətlərə əsaslandığı halda, sintaqmatik oxda qarşılıqlı əlaqə qarşılaşma diapazonunu variativlik baxımından genişləndirir, yəni sintaqmatik qarşılaşmaya fərqləndirici əlamətlərlə yanaşı inteqral (mövqe ilə əlaqədə qazanılmış əlamət) əlamətlər də daxildir. Danışıqda seqment vahidlər fasiləsiz ardıcılıqla reallaşırlar, fonemlərin birləşməsi həmin dil üçün əhəmiyyət kəsb edən qayda və qanunlara tabedir və hər bir dil üçün fərdi qaydada müəyyən edilməlidir. Sintaqmatikada fonemlərin birləşməsini tədqiq edərkən iki məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır: universal, insanın danışıq cihazının ümumi imkanları və xüsusi (fərdi) konkret bir dil sisteminə xas olan birləşmə yaratmaq qabiliyyəti.

C.Babayev müasir dilçilikdə fonoloji tədqiqatlarda fonem birləşmələri məsələsinin mərkəzi yer tutduğunu yazır. Müəllifə görə, “fonemlərin sintaqmatik xüsusiyyətlərini, yəni danışıq aktında (kontinuumunda) bir-birilə birləşməyə girmə imkanlarını nəzərə almadan hər hansı bir dilin səs quruluşunu tam şəkildə təsvir etmək mümkün deyildir. Dilin paradiqmatikadakı vokallığı sintaqmatikada vokallığı ilə mütənasib olmaya bilər. Sait və samit fonemlərin dil və danışıqda nisbəti fərqlənə bilər, ona görə də bu və ya digər dilin vokallığını dəqiq təyin etmək üçün sait və samitlərin nisbətini təkcə sistemdə deyil, həm də müxtəlif mətnlərdə (konkret reallaşmalarda) nəzərdən keçirtmək lazımdır” [13, s.4].

Dildə sözlərin seqment təşkili həmin dildə sözün seqment quruluşu ilə sıx bağlıdır. Çünki sintaqmatikada fonemlərin kombinatorikası həm də morfoloji mövqe ilə şərtlənir. Burada iki məqama diqqət yetirmək vacibdir: morfem daxilində və morfem qovuşuqlarında. Morfem daxilində fonem birləşmələrində müəyyən məhdudiyyətlər müşahidə edilir. Məsələn, Azərbaycan dilində bir morfem daxilində

də iki samitin yanaşı işlənməsi səciyyəvi deyildir. Yalnız alınma sözlərdə eyni morfem daxilində samit birləşmələrinə rast gəlmək olar. Fonem birləşmələrində kəskin məhdudiyət morfem başlanğıcı üçün daha səciyyəvidir. Məsələn, Azərbaycan dilində /nt/ (sonant+samit) kombinasiyasına morfem başlanğıcında rast gəlinmir. Lakin morfem sonunda belə birləşmələr mümkündür. Bundan fərqli olaraq, Azərbaycan dilində morfem qovuşuqlarında samit birləşmələrinin distribusiyasında məhdudiyətlər müşahidə edilmir.

Ədəbiyyat

1. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. Учебник для филол. спец. вузов. 2-ое изд., перераб. и доп.-М.: Высшая школа, 1987, 272 с.
- 2.Потапова Р.К. Слоговая фонетика германских языков. - М.: Высшая школа, 1986, 142 с.
- 3.Потапова Р.К. Сегментно-структурная организация речи (экспериментально-фонетическое исследование). Автореф. дис... докт. филол. наук. - Л.: 1981, 47 с.
4. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. II cild. - Bakı: Mütərcim, 2014, 524 s.
5. Veysəlli (Veysəlov) F.Y. German dilçiliyinə giriş. - Bakı: Mütərcim, 2011, 405 s.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Ali məktəb üçün vəsait. -Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
7. Ахундова К.Б. Фонетическая структура начала и конца слова в современном русском и азербайджанском языках. Автореф. дис. док. философии по филол. наукам. – Баку: 2013, 24 с.
8. Гасанов А.А., И.А.Бабаев. Курс лекций по фонетике современного русского языка. - Баку: Мутарджим, 2009, 280 с.
- 9.Касевич В.Б. Фонологические проблемы общего и восточного языкознания. - М.: Наука, 1983, 295 с.
10. Чубрикова Т.Л. Сочетаемость согласных фонем в истории английского языка. Автореф. дисс... канд. филол. наук.-Л.: 1975, 22 с.
- 11.Богомазов Г.М. Современный русский литературный язык. Фонетика. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. - М.: Гуманитарный издательский центр ВЛАДОСТ, 2001, 352 с.
12. Шевченко Т.И. Фонетика и фонология английского языка. Курс теоретической фонетики английского языка для бакалавров. – Дубна:Феникс, 2011, 256 с.
- 13.Бабаев Дж.М. О соотношении вокализма и консонантизма (на материале азербайджанского и русского языков) //Русский язык и литература в Азербайджане. – Баку: ВСУ, 2011, №4, с. 4-6.

Summary

Analysis of phonemic units in syntagmatics

Combinatorial skills of phonemes in syntagmatics permit us to tell that each language has common system of fundamental features. Without statistical study of phoneme combinatory in the syntagmatic direction it cannot be considered sufficient analysis of phonemic systems in the language and in the contents of phonemes of the same language. Distribution of phonemes in the syntagmatic direction of the specific language, it is impossible to comment theoretically by the facts of other language, each language must be expressed through its combinatory models and only after that it can be brought to the confrontative analysis of distribution characteristics of different languages in the linguistic concept.

Резюме

Анализ фонематических единиц в синтагматике

Комбинаторные навыки фонемов в синтагматике позволяет нам сказать, что во всех языках имеется общая система фундаментальных особенностей. Без статистического исследования комбинаторики фонемов в синтагматическом направлении нельзя считать достаточным анализ системы фонемов в языке и в содержании фонемов того же языка. Дистрибуция фонемов в синтагматическом направлении в конкретном языке невозможно комментировать теоретически фактами другого языка, т.е. каждый язык должен выражаться на основе своих комбинаторных моделей и только после этого можно привлечь к конфронтативному анализу дистрибутивных качеств разных языков в лингвистическом понятии.

*Rəyçi: fil.f.d. A.Quliyeva
ADU-nun Tərcümə fakültəsi nəzdindəki
İspan dili kafedrasının
26.12.2016-cı il tarixli iclasının
04 sayılı protokolundan çıxarış.*

Daxil olma tarixi: 02.02.2017